

ՀԱՅ ԵՐԿՐԱԿԱԿ ՀԱՄԱՎՈՐԱԿԱՆ ԶՈԿԱՏՆԵՐԸ ԱՐՑԱԽՅԱՆ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐՈՒՄ*

Էդիկ Մինասյան, Արարատ Վարդանյան

1988թ. փետրվարին սկսված Արցախյան շարժումը հայոց ազատագրական պայքարի, երկրապահ կամավորականների գործունեության պատմության մեջ նոր էջ բացեց: Արցախի ազատագրման համար մղվող պայքարը միավորեց համայն հայությանը, հետզհետե ընդլայնվելով՝ համաժողովրդական բնույթ ստացավ:

Այդ պայքարին հենց սկզբից սատար կանգնեցին երկրապահ կամավորական ջոկատները: Այդ ջոկատները ստեղծվել էին 1988թ. Սումգայիթյան ցեղասպանությունից հետո: Արցախում և Հայաստանի սահմանամերձ շրջաններում Ադրբեջանի կողմից սանձազերծած հարձակումները, Խորհրդային զորքի հետ միասին իրականացրած բռնարարքները ստիպեցին մեր ժողովրդի լավագույն զավակներին կիսատ թողնելու իրենց գործերը, ուսումը, ստեղծելու կամավորական ջոկատներ, կամ մտնելով նրանց կազմի մեջ՝ մեկնելու հայրենիքի սահմանները մեր ժողովրդի իրավունքները պաշտպանելու, իսկ ովքեր մնացին հանրապետությունում, ամեն կերպ աջակցում էին մարտնչող Արցախին:

Իր աչքի առաջ ունենալով անցյալի պատմության դառը փորձը՝ հայ ժողովուրդը ոտքի կանգնեց այս անգամ միասնական ու միակամ: Հայ Երկրապահ կամավորականների դիվիզիայի առաջին հրամանատար գորավար Անդրանիկի և նրա ֆիդայի ընկերների անունն ու փառքը, թուրք ոտխի դեմ նրանց պայքարը ներշնչանքի աղբյուր հանդիսացան հայ երկրապահ կամավորականների համար նաև դարավերջի Արցախյան ազատագրական պայքարի օրերին: Նրանց և հայոց ազատագրական պայքարի մյուս նվիրյալների անունները ժողովրդի ազատագրական ոգին մշտավառ ու մշտաթուն պահող կանթեղներ էին, որոնց լույսերով բոցավառված՝ հայ քաջերը օրիասական պայքարի մեջ մտան թուրք-ազերական թշնամու դեմ՝ կորցրած հայրենիքի մի հատվածում՝ Արցախ աշխարհում:

Հայ ազատամարտի հերոսների, կամավորական նվիրյալների անունները շրթներին, մահը աչքի առաջ՝ նրանք շարունակեցին սկսած ազատագրական պայքարը՝ այն հասցնելով հաղթական ավարտին, հիմնավորց Արցախում պահպանելով մեր անկախությունն ու ազգային արժանապատվությունը:

1988թ. սկզբից ինքնապաշտպանական Երկրապահ կամավորական ջոկատներ էին կազմակերպվում ամբողջ Հայաստանում, Արցախում, որոնց թիվն անցնում էր 500-ից:

Խոսելով հայոց բանակաշինության փուլի, ՀՀ կամավորական ջոկատների կազմավորման մասին՝ ՀՀ նախկին պաշտպանության նախարար, ներկայիս ՀՀ նախագահ Սերժ Սարգսյանը նշել է. «Հայոց բանակի առաջին փուլն ընդգրկում է 1988թ. փետրվարից մինչև 1992 մայիսը, երբ դարաբաղյան շարժման ակտիվացման և հայ-ադրբեջանական հարաբերությունների ծայրաստիճան սրման պայմաններում Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության ռազմական անվտանգության ապահովումը դարձավ հրատապ խնդիր: Առաջին փուլի առանձնահատկությունն այն էր, որ հայ հասա-

* Հոդվածն ընդունվել է 23.02. 2015:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել ՄՄՀ պատմության ամբիոնը:

րակության մտածողության մեջ հասունացավ մի գիտակցություն, ըստ որի՝ միայն սեփական գինված ուժերը կարող են լինել ժողովրդի ու հասարակության անվտանգության երաշխիքը: Այս ժամանակահատվածում «Բանակ» էին համարվում իրարից անկախ գործող շուրջ 80 կամավորական ջոկատները, որոնք, ռազմականացված հիմնարկներից, հակակարկտային հրետանու կրակակետերից, ռազմագիտության դասընթացներից ու բոլոր հնարավոր այլ վայրերից գենք հայթայթելով, կամավորաբար, հայրենասիրական ու բարոյական արժեքներից դրդված, մեկնում էին սահմանի ամենաթեժ կետերը՝ անհավասար կռիվ մղելու հակառակորդի դեմ: Հակառակորդը, Սունգա-յիթում, Կիրովաբադում, Բաքվում հայերի ջարդեր, զանգվածային տեղահանություն իրականացնելով, այլևս չէր խորշում ոչնչից և ողջ քաղաքակիրթ աշխարհի առջև բացահայտ ռազմարշավ էր սկսել Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի դեմ: Այս ամենն իրագործվում էր կոմունիստական վարչակարգի ակնհայտ թուլությունամբ, իսկ երբեմն նաև գործում մասնակցությամբ[1]: Դրա ամենավառ ապացույցը եղավ 1991թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին իրականացրած տիրահաջակ «Կոլցո» օպերացիան, որի արդյունքում հայաթափվեցին Գետաշեն և Մարտունաշեն գյուղերը: Դրան հաջորդեցին Հաղրուբի շրջանի մեկ տասնյակից ավելի գյուղերի և Բերդաձորի ենթաշրջանի ողջ հայ բնակչության բռնի տեղահանումները:

Բոլոր այս ճնշումների դեմ-հանդիման կանգնած էին հայ կամավորական ջոկատները, որոնց գործողությունները տարերային էին, չկորոդինացված և տեղի էին ունենում Հայաստանի և Արցախի պաշտպանությունը համակարգող միասնական կենտրոն-կառույցի բացակայության պայմաններում: Դրանք այն կենսունակ սաղմն էին, որոնցից անկախության հռչակումից անմիջապես հետո պիտի ծնվեին հայոց փառապանծ բանակի ստորաբաժանումները: Կամավորականները, որոնք որոշ ժամանակ անց արդեն սահուն կերպով իրենց տեղը պետք է գիջեին կանոնավոր զորամիավորումներին, փայլուն կերպով կատարեցին իրենց առջև իրենց իսկ կողմից դրված խնդիրները: Նրանց մի մասը նահատակվեց սխրալի մարտերում. Մովսես Գորգիսյան, Թաթուլ Կրպեյան, Ջիվան Աբրահամյան... և ուրիշներ, իսկ մյուսները, արդեն 1992-ից սկսած, մասնակցելով նաև պատերազմական լայնածավալ գործողություններին, նորաստեղծ կանոնավոր բանակի հետ միասին կռեցին մեր առաջին ռազմական հաղթանակը: Ցավոք, շատերն իրենց կյանքի գնով. Մոնթե Մելքոնյան, Յուրա Պողոսյան, Աշոտ Ղուլյան, Պետրոս Ղևոնդյան և բազում այլ քաջեր[2]: Երկրապահ կամավորական ջոկատների համար չափազանց ծանր տարի էր 1990 թվականը, երբ Ադրբեջանի իշխանությունը, հրահանգելով ուժեղացնել հարձակումները և բռնությունները Արցախում և Հայաստանի սահմանամերձ գոտիներում, սկսեց հայաթափման գործընթացը:

Սահմանամերձ գոտում ընդհարումների լուրջ ճակատ ստեղծվեց: Ինքնապաշտպանության մղումով ստեղծված հայ կամավորական աշխարհագրային ջոկատներն ու կազմակերպությունները արժանի հակահարված տվեցին թշնամուն: Այդպիսի ջոկատներից էին Իջմիածնի և Արարատի ինքնապաշտպանական կամավորական ջոկատները՝ «Մալաթիան», «Վրիժառուները», «Արաբոն», «Տիգրան Մեծը», «Զորավար Անդրանիկը», «Սասունցի Դավիթը», «Գարեգին Նժդեհը», «Դավիթ Բեկը», «Մուշը», «Սասունը», «Ալաշկերտը», «Գառնին», «Մխիթար Սպարապետը», «Սասնա ծռերը», «Հայոց ազգային բանակը» (ՀԱԲ), «Անկախության բանակը» ռազմաքաղաքական միավորումներն ու կազմավորումները և այլն: Նրանք անձնվիրաբար կասեցրին Երասխավանի, Վայքի, Մեղրու, Գորիսի, Կապանի, Նոյեմբերյանի, Ցավուշի, Իջևանի, Վարդենիսի և սահմանամերձ այլ շրջանների վրա կատարված հարձակումները: Երասխի ինքնապաշտպանական մարտերը տեղի ունեցան 1990թ. հունվարի 17-ից 19-

ը: Հակառակորդը, օգտագործելով իր հարմարավետ դիրքը, Նախիջևանի Հանրապետության Սադարակի բարձունքից հրետանակոծում էր Արարատի շրջանի սահմանամերձ գյուղերը՝ պատճառելով մարդկային և նյութական զգալի կորուստներ: Մի քանի օրվա ընթացքում հակառակորդը Երասխի սահմանի երկարությամբ մեծ քանակությամբ զինված ուժեր ու զինտեխնիկա էր կուտակել: Արարատում, Արտաշատում, Մասիսում, Նոր Հաճնում, էջմիածնում, Հոկտեմբերյանում և այլ վայրերում կազմակերպվեցին ինքնապաշտպանական ջոկատներ և զինվելով ինքնաշեն զենքերով՝ մեկնեցին Երասխ: Ջոկատներից և առանձին կամավորականներից կազմավորվեց երկրապահ կամավորականների աշխարհագրային գումարտակը՝ Վազգեն Սարգսյանի ընդհանուր հրամանատարությամբ: Հունվարի 18-ին և 19-ին հայկական ինքնապաշտպանական ուժերը, քաջությամբ ցուցաբերելով, վճռական հարձակման անցնելով, հակառակորդին դուրս մղեցին գրեթե բոլոր ռազմավարական բարձունքներից՝ հետո մղելով նրան դեպի Նախիջևան, ոչնչացնելով բոլոր կրակակետերը[3]:

Երասխի մարտերում զոհվեցին Մ. Գորգիսյանն ու Ե. Սաղունյանը[4]:

Հայաստանում և Արցախում կազմավորված երկրապահ կամավորական ջոկատների համար իսկական փորձություն էր նաև 1991 թվականը, երբ նրանք կռվում էին ոչ միայն ադրբեջանական հատուկ նշանակության ջոկատայինների դեմ, այլև նրանց օգնող ու աջակցող խորհրդային զորքերի դեմ, որոնք, մասնակցելով բռնարարքներին, իրականացնում էին ոչ միայն Հյուսիսային Արցախի՝ Գետաշեն-Մարտունաշենի, այլև նյուս հայկական բնակավայրերի հայաթափման գործը:

1991թ. առաջին երեք ամիսների ընթացքում ադրբեջանական օմօնը հրահրել էր 59 զինված սադրանք, որից 20-ը ԽՍՀՄ ՆԳՆ ներքին զորքերի մասնակցությամբ: Ապրիլ ամսվա ընթացքում իրավիճակն օրեցօր սրելուց հետո, ապրիլի 30-ի առավոտյան ներքին զորքերի ստորաբաժանումներն ու օմօնը տանկերի, զրահամեքենաների ու ռազմական ուղղաթիռների աջակցությամբ գրոհեցին Գետաշեն ու Մարտունաշեն գյուղերի վրա: Այդպես սկսվեց տխրահռչակ «Օղակ» գործողությունը, որը, արագորեն տարածվելով, ընդգրկեց ամբողջ Հյուսիսային Արցախը, Հադրութի շրջանն ու Բերդաձորի ենթաշրջանը, ինչպես նաև Հայաստանի սահմանամերձ բնակավայրերը: Հատկապես ծանր վիճակ էր Նոյեմբերյանի, Տավուշի, Կապանի ու Գորիսի շրջաններում: Մարտունաշենի բնակչությունն ու կամավորները կռվով նահանջեցին: Ջոհվեց դեպի Գետաշեն բնակչության նահանջը գնդացրային կրակով ապահովող Սիմոն Աջիկզոգյանը: Իսկ Գետաշենի ինքնապաշտպանության հրամանատար Թաթուլ Կրպեյանը իր կյանքի գնով դադարեցրեց խորհրդային զինվորների ու ադրբեջանցի օմօնականների վայրագությունները[5]:

1991թ. մայիսի 6-ին 350 երկրապահ կամավորականները, որոնք մոտ երկու տարի պաշտպանել էին Գետաշենի ենթաշրջանը, ստիպված լեռնային ճանապարհով հեռացան Հայաստան: 41 զոհվածներից 18-ը Հայաստանից մեկնած երկրապահ ազատամարտիկներ էին: Արցախի գրեթե բոլոր շրջաններում թշնամուն լուրջ դիմադրություն էին ցույց տալիս տեղի և Հայաստանից եկած երկարապահ կամավորական ջոկատները[6]:

Ծանր իրավիճակ էր նաև Մարտակերտի շրջանում, ուր Հաթերքի անտառներում կենտրոնացած հայաստանյան կամավորական ջոկատներն ու տեղի ուժերն սկսեցին հակահարված տալ ենթաշրջանի հայաթափման ծրագրերին: Կամավորները, Արկարի-Տեր-Թադևոսյանի ընդհանուր հրամանատարությամբ, օգնության էին հասնում հարձակման ենթարկված հայկական գյուղերին, ճշտելով օմօնականների երթուղիները, դարանակալում նրանց, հարկ եղած դեպքում՝ հարձակվում էին օմօնի հենակետի ու

ադրբեջանական գյուղերի վրա և դրան զուգընթաց՝ թաքնվում անդադար իրենց որոնող զինվորական ուղղաթիռներից: Բոլոր այս ճնշումների դեմ հանդիման կանգնած էին հայ կամավորական ջոկատները: «Ինչ խոսք, - գրում է Ա. Տեր-Թադևոսյանը, - պատերազմական ողջ ծանրությունն ընկած էր առաջին հերթին արցախցիների ուսերին, սակայն այդ հիրավի թեժ պայքարից անմասն չէին նաև այն հայ կամավորականները, ովքեր հայրենիք փութացին արցախականչին ունկնդիր: Ես բարձր եմ գնահատում նրանց դերակատարությունն այդ դժնդակ տարիներին: Նրանք մեր ազգի սերունդն են ու եկան իրենց կյանքով փրկելու կորստյան եզրին գտնվող Հայրենիքը... Շատ-շատերն ընկան քաջին վայել մահով: Փառք, պատիվ ու հավերժ հիշատակ նրանց: Այդ պոտենցիալ մահապարտներից շատերն այսօր կենդանի են ու մեր շարքում, մեր խորին հարգանքն ու երախտագիտությունը նրանց ու պատմության անաչառ գնահատականը»[7]:

Հաղորդի շրջանի մի քանի գյուղերի ինքնապաշտպանական ջոկատների ընդհանուր հրամանատարն էր Էջմիածնի առաջին երկրապահ ջոկատի հրամանատար Մանվել Գրիգորյանը, որը 1990թ. ձերբակալվելով ԼՂՀ-ում տեղակայված ԽՍՀՄ ներքին զորքերի կողմից, դեկտեմբերին փախել էր բանտարկությունից: 1990-93 թվականներին մասնակցել էր ԼՂՀ հարավային սահմանների պաշտպանության համար մղված մարտերին[8]:

Հայաստանի և Արցախի երկրապահ կամավորականները փայլուն կերպով կատարեցին իրենց առջև դրված խնդիրները: Երկրապահ կամավորական ջոկատների հիմքի վրա էլ կազմավորվեց Հայաստանի Հանրապետության և Արցախի Հանրապետության ազգային բանակները:

1990թ. օգոստոսի 23-ին ՀՀ Գերագույն խորհրդի ընդունած Անկախության հռչակագիրը ազդարարեց Հայաստանի փաստացի անկախությունը, նոր իրավական ու գործնական հեռանկարներ բացեց ազգային բանակի ստեղծման գործում: Հռչակագրում հստակ նշված էր, որ «Հայաստանի Հանրապետությունը իր անվտանգությունը և սահմանների պաշտպանությունն ապահովելու նպատակով ստեղծում է Գերագույն խորհրդին ենթակա սեփական զինված ուժեր, ներքին զորքեր, պետական և հասարակական անվտանգության մարմիններ: Իրավական այս հիմքի վրա էլ նույն տարվա սեպտեմբերի 20-ին ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի որոշմամբ հանրապետության ՆԳՄ (ՆԳՆ) կառուցում ստեղծվեց «Հատուկ գունդը», որը հատուկ ստորաբաժանումների հետ դարձավ ՀՀ զինված ուժերի առաջնեկը և ապագա կանոնավոր բանակի կորիզը: Այն ուներ Երևանում, Արարատում, Գորիսում, Վարդենիսում և հանրապետության այլ շրջաններում կազմավորված 26 վաշտեր[9]: 1991թ. ապրիլի 26-ին ՀՀ նախարարների խորհուրդը հաստատեց «ՀՀ երկրապահ զինապարտի ժամանակավոր կանոնակարգը», որը տարածվում էր Հայաստանի Հանրապետության մինչև 50 տարեկան այն քաղաքացիների վրա, ովքեր ցանկանում էին կամավոր սկզբունքով մասնակցել հանրապետության պաշտպանության գործին[10]: ՀՀ կառավարության որոշմամբ ստեղծվեց Պաշտպանության պետական կոմիտե (ՊՊԿ), որի հիմքի վրա հետագայում ձևավորվեց պաշտպանության նախարարությունը[11]: Ղարաբաղ և սահմանամերձ գոտիներ մեկնող երկրապահ ջոկատների համար Պաշտպանության կոմիտեին կից ստեղծվեցին մշտապես գործող դասընթացներ, որտեղ ազատամարտիկները ստանում էին զենքի տիրապետման և մարտական գործողությունների վարման մասին տարրական գիտելիքներ:

1991թ. դեկտեմբերի 5-ին հանրապետության նախագահի հրամանագրով ՀՀ պաշտպանության առաջին նախարար նշանակվեց Վազգեն Սարգսյանը (1959-

1999թթ.), ով, արդեն լինելով խորհրդարանի պաշտպանության հանձնաժողովի նախագահ, կամավորների սիրված հրամանատարն էր: Հայոց ազգային բանակի ստեղծման գործում մեծ էր նրա ներդրումը: Վ.Սարգսյանի անմիջապես նախաձեռնությամբ 1992թ. երկրապահ կամավորական ջոկատների և բանակ գորակոչված զինակոչիկների միջոցով ստեղծվեց լավ կազմակերպված շարժունակ ու կարգապահ բանակ[12]: «Հայաստանի Հանրապետության Ազգային հերոս Վազգեն Սարգսյանը կանգնած է եղել հայոց պետականության և հատկապես հայոց բանակի՝ որպես պետության առանցքային բաղադրիչի ստեղծման ակունքներում: Դժվար է պատկերացնել, թե ինչպես կլինեն հայոց բանակը, եթե այն չունենար Վազգենի հաղթելու կամքը, վճռականությունը, ամենադժվարին պահերին ամենաբարդ տեղում հայտնվելու քաջությունը, անսահման սերը հայրենիքի ու զինվորի նկատմամբ», – նկատել է «Նախագահ Սերժ Սարգսյանը[13]: Նրա անմիջական նախաձեռնությամբ 1992-1993թթ. բանակաշինության գործում զգալի աշխատանք կատարվեց: Վ. Սարգսյանը մեծ ավանդ է ներդրել ՀՀ սահմանամերձ շրջանների և Արցախի ինքնապաշտպանական ու ազատագրական մարտերի կազմակերպման գործում:

1992թ. հունվարի 28-ին ՀՀ կառավարությունն ընդունեց «ՀՀ պաշտպանության նախարարության մասին» պատմական որոշում՝ դրանով իսկ իրավաբանորեն ազդարարելով հայոց բանակի ստեղծումը[14]:

Նորաստեղծ նախարարության ենթակայության հանձնվեցին ներքին գործերի նախարարության միլիցիայի պարեկապահակային գունդը, հատուկ նշանակության օպերատիվ գունդը, քաղաքացիական պաշտպանության գունդը և հանրապետության զինվորական կոմիսարիատը: Քիչ ավելի ուշ հիմնվեց Պաշտպանության նախարարության կենտրոնական ապարատը՝ գլխավոր շտաբը, վարչություններն ու առանձին բաժինները: 1992թ. մայիսին պաշտպանության նախարարությունը «Ձինապարտության մասին» ՀՀ օրենքով սկսեց առաջին գորակոչը հանրապետության տարածքում՝ հիմք դնելով բանակը ժամկետային զինծառայողներով համալրելու կայուն ավանդույթին: Նոր կազմավորված գորամասերի անձնակազմը 1992թ. մայիսի 28-ին Հանրապետության հրապարակում հանդիսավոր պայմաններում տվեց առաջին զինվորական երդումը: Արձագանքելով պաշտպանության նախարարության կոչին՝ Հայաստան վերադարձան հարյուրավոր հայազգի սպաներ, որոնք մինչ այդ ծառայում էին ԽՍՀՄ գորամիավորումներում: Նրանք լծվեցին բանակաշինության, հայրենիքի անվտանգության ապահովման գործին: Նրանց թվում էին գեներալներ Գ. Դալիբալթայանը, Մ. Հարությունյանը, Ն. Տեր-Գրիգորյանցը, Ք. Իվանյանը, Յու. Խաչատուրովը, Ա. Տեր-Թադևոսյանը (Կոմանդոս) և շատ ուրիշներ[15]: Ստեղծվեցին սպայական կադրերի պատրաստման բարձրագույն դպրոցներ, ամրապնդվեց նրանց նյութատեխնիկական բազան: Հայոց ազգային բանակի ստեղծման, բանակաշինության գործում մեծ է պաշտպանության նախարարներ Վազգեն Սարգսյանի, Վազգեն Մանուկյանի և Սերժ Սարգսյանի դերը: Հայոց բանակն աստիճանաբար զինվեց ժամանակակից ռազմական տեխնիկայով և ամուր պատվար դարձավ անկախության պաշտպանության գործում: Հայոց նորաստեղծ բանակը, 1992 թվականից Դարաբաղում մասնակցելով պատերազմական լայնածավալ գործողություններին, կամավորական ջոկատների հետ միասին կռեց մեր առաջին ռազմական հաղթանակները:

Թե՛ Հայաստանը և թե՛ աշխարհասփյուռ հայությունը շարունակում էր սատար կանգնել Արցախին: Անընդհատ երկրապահ կամավորական ջոկատներ էին մեկնում Լեռնային Դարաբաղ:

1991թ. օգոստոսի 30-ին Բաքվում տեղի ունեցած Ադրբեջանի Գերագույն խորհրդի արտահերթ նստաշրջանը ընդունել էր անկախության վերականգնման հռչակագիր[16]: Դա նշանակում էր, որ Ադրբեջանը դուրս էր գալիս ԽՍՀՄ կազմից 1918-20թթ. մուսավաթական Ադրբեջանի հանրապետության սահմաններով: Փաստորեն դրանով Բաքուն հրաժարվում էր Խորհրդային Ադրբեջանի իրավահաջորդը լինելուց: Դա նշանակում է, որ նրա կազմում չէին կարող լինել ո՛չ Նախիջևանը և ո՛չ էլ Լեռնային Ղարաբաղը: Ահա թե ինչու, օգտվելով հարմար պահից, 1991թ. սեպտեմբերի 2-ին Ստեփանակերտում հրավիրված Լեռնային Ղարաբաղի պատգամավորների մարզային և Շահումյանի շրջանային խորհուրդների համատեղ նստաշրջանը ընդունեց «Հռչակագիր Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության հռչակման մասին» որոշումը, որով նախկին ԼՂԻՄ-ում և Շահումյանի շրջանի տարածքում հռչակվեց անկախ հայկական պետություն Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն (ԼՂՀ) անվամբ[17]:

Նույն թվականի դեկտեմբերի 10-ին տեղի ունեցած հանրաքվեն հաստատեց ԼՂ անկախությունը: ԼՂՀ ԳԽ-ի նստաշրջանը 1992թ. հունվարի 8-ին հանրապետության ԳԽ նախագահ ընտրեց 33-ամյա պատմաբան Արթուր Մկրտչյանին: Ստեղծվեց ԼՂՀ նախարարների խորհուրդ՝ Օլեգ Եսայանի վարչապետությամբ: Շուտով հաստատվեց հանրապետության պետական դրոշն ու զինանշանը: Առաջնային համարվեց Ղարաբաղյան հակամարտության գոտում խաղաղ բանակցությունների գործընթացը: Սակայն ադրբեջանցիներն իրենց ռազմակայաններից սկսեցին անընդհատ ռմբակոծել Արցախի բնակավայրերը:

1992թ. գարնանը Արցախում, բացի տեղում կազմավորված ինքնապաշտպանական ջոկատներից, կային Հայաստանից այնտեղ մեկնած տասնյակ ջոկատներ, որոնց գործողությունների համակարգումը դարձել էր կարևոր հարց: Այդ նույն թվականի մարտին ԼՂՀ ԳԽ նախագահությունը ստեղծեց պաշտպանության խորհուրդ և հանրապետության ընդհանուր ուժերի հրամանատարության տակ դրեց ինքնապաշտպանության բոլոր կազմավորումները[18]:

1992թ. գարնանը խորհրդային բանակը, Հյուսիսային Արցախի զգալի մասը հանձնելով Ադրբեջանին, հեռանում է: Օգտվելով դրանից՝ ինքնապաշտպանական շատ ջոկատներ դուրս եկան ընդհատակից: Հիմնական խնդիրը դարձավ վերացնել Ստեփանակերտի շրջափակումը և ադրբեջանական բնակավայրերում տեղակայված կրակակետերը: Ներքին հրահանգավորում եղավ պարտիզանական պայքարի փորձ ունեցող երկրապահ կամավորական ջոկատներին՝ փոխհամաձայնեցված հակահարված հասցնել հակառակորդին: Այս հրահանգը վերաբերվում էր թե՛ Հայաստանի և թե՛ Արցախի բոլոր երկրապահ կամավորականներին:

Եթե Մարտակերտի շրջանում գործող ինքնապաշտպանական ջոկատները Կիչանի, Զլդրանի, Հարությունագոմերի, Պողոսագոմերի տարածքներում խիզախորեն դիմակայում էին հակառակորդին, ապա Ասկերանի, Մարտունու և Հադրութի կամավորական ջոկատները, Հայաստանից եկած կամավորների հետ սկսեցին ոչնչացնել թուրք-ազերիների բնակավայրերում տեղադրած կրակակետերը և դրանցից մաքրել հայկական տարածքները:

Արցախում գործող կամավորական ջոկատների թիվն օրեցօր ավելանում էր: Դեռևս 1991թ. նոյեմբերին Ստեփանակերտում տեղի ունեցած խորհրդակցությանը մասնակցեցին ԼՂՀ բոլոր շրջանների ինքնապաշտպանական ջոկատների հրամանատարները: Խորհրդակցությանը մասնակցեցին նաև Վազգեն Սարգսյանն ու զեներալ

ՄԵՏՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ԼՐԱՏՈՒ 2015

Գուրգեն Դալիբալթյանը: Այստեղ էլ որոշվեց Արցախում ստեղծել պաշտպանության բանակ և պաշտպանության պետական կոմիտե:

1992թ. ամռանը ԼՂՀ ողջ տարածքում ռազմական դրություն հայտարարելուց հետո օգոստոսի 15-ին ստեղծվեց ԼՂՀ պաշտպանության պետական կոմիտեն, որի նախագահ նշանակվեց Ռոբերտ Քոչարյանը, իսկ շտաբի պետ Արկարի Տեր-Թադևոսյանը: Արցախ-Հայաստանում գործող մարտական բոլոր ստորաբաժանումները մտան մեկ ընդհանուր հրամանատարության տակ[19]: Արցախի և Հայաստանի երկրապահ կամավորական ջոկատների գործողությունները հետզհետե դարձան ավելի վճռական: 1991թ. հոկտեմբերից մինչև 1992թ. մարտ ազատագրվեցին Տոդ, Կրկժան, Մայի-բեյլու, Ղարադաղլու, Խոջալու բնակավայրերը և վերացվեցին այնտեղ տեղադրված ադրբեջանական կրակակետերը: 1992թ. սկզբից բացահայտ ընթանում էր հայ-ադրբեջանական պատերազմական գործողություններ, որին մասնակցում էին տասնյակ կամավորական ջոկատներ: Հունվարի 26-ին տեղի ունեցավ Քարին տակ գյուղի հերոսամարտը, երբ 70 ազատամարտիկներ, մի ամբողջ օր հերոսաբար դիմադրելով, ետ մղեցին մինչև ատամները զինված 250 ազերիների, զրահամեքենաների ուղեկցությամբ կազմակերպված զրոհը: Հակառակորդը, թողնելով 74 սպանված և 70 վիրավոր, ստիպված էր նահանջելու: Հայերից զոհվեցին 18 հոգի, այդ թվում ազատամարտիկներ Ս. Հայրյանը, Վ.Առուշանյանը և ուրիշներ[20]: Այս մարտերում իրենց հերոսությամբ աչքի ընկան երկրապահ կամավորական ջոկատները: Անառիկ ու հերոսական այս գյուղը հետագայում կարևոր հենակետ դարձավ Շուշիի կրակակետերը լռեցնելու գործում:

1992թ. փետրվարի 26-ի Խոջալուի ազատագրումը հայ ինքնապաշտպանական ուժերի փայլուն գործողություններից մեկն էր:

Մարտերին մասնակցել են Հրազդանի, Սևանի, Երևանի «Մալաթիայի», «Սասունի», Մասիսի, Հայոց ազգային բանակի, «Ալաշկերտի», «Արամոյի», «Արաբոյի» և այլ երկրապահ կամավորական ջոկատներ:

Խոջալուի գործողությունները, որպես հայ կամավորականների համատեղ գործունեության լավագույն օրինակ, փայլուն իրագործվեց: Այդ գործողությանը մասնակցած կամավորական բոլոր ուժերը դրսևորեցին հերոսության իսկական օրինակներ: Դրան հաջորդեց Շուշիի ազատագրումը և Գորիսի հետ միացնող ձանապարհի բացումը: 1992թ. մայիսի 8-ին և 9-ին իրագործվեց Շուշիի ազատագրումը և այնտեղի հակառակորդի կրակակետերի վերացումը, որին, ըստ Արկարի Տեր-Թադևոսյանի հրապարակած ցուցակի, մասնակցել է 2850 հոգի[21], որոնք ընդգրկված էին 60 ջոկատներում: Շուշիի ազատագրման և Լաչինի միջանցքի բացմանը, բացի Արցախի ինքնապաշտպանական ուժերից, մասնակցել են նաև Հայաստանից եկած ջոկատները, որոնց թիվը հասել է 40-ի: Դրանց մեջ էին «Արամ Մանուկյան», «Ադանա», «Ալաշկերտ», «Արտաշատ», «Արամո», «Դաշնակցություն», «Զորավար Անդրանիկ», «Կումայրի», «Մերգելյան», «Կոճոճ», «Սասունցիներ», «Աֆղանցիներ», «Գարեգին Նժդեհ», «Խաչակիրներ», «Սասնա ծռեր», «Սասունցի Դավիթ» և այլ ջոկատներ:

Մայիսի 9-ին Շուշիի և մայիսի 18-ին Լաչինի ազատագրումը բարձրացրեց հայ ժողովրդի մարտական ոգին և բարոյահոգեբանական հարված հասցրեց թշնամուն, որը հետագայում չկարողացավ ազատագրվել պարտվողի հոգեբանությունից:

Լաչինի միջանցքով բացվեց կյանքի ձանապարհը, որով Արցախն ընդմիջտ կապվեց մայր հայրենիքին:

Գետաշենի անկումից հետո տասնյակ կամավորական ջոկատներ հանգրվանել էին Շահումյանի շրջանում, որտեղ ակտիվորեն մասնակցել էին շրջանի պաշտպանա-

կան գործողություններին: Առանձնապես ակտիվ էին գործել «Արաբո», «Ալաշկերտ», «Տիգրան Մեծ» ջոկատները[22]: Շուշիում պարտություն կրելուց հետո հակառակորդը, ուժերը կենտրոնացնելով Շահումյանի շրջանի ուղղությամբ, հունիսի կեսերին ներխուժեց այնտեղ, որի մոտ 16 հազար բնակիչներ ստիպված էին բռնազաղթել Արցախ և այլ շրջաններ: Շրջանի բնակչությունը իր օրրանից հեռացավ երկրապահ ջոկատների և ինքնապաշտպանական ուժերի օգնությամբ: Թուրք-ազերիները, ներխուժելով Շահումյանի շրջան սրի ու հրի մատնեցին Էրբեջը, Մանաշիդը, Բոզլուխը և այլ հայկական բնակավայրեր: Այս ծանր օրերին Շահումյանի շրջանում զոհվեցին 324 խաղաղ բնակիչներ և 75 ազատամարտիկներ: Հակառակորդը նպատակ ուներ Շահումյանի շրջանը բռնագրավելուց հետո ուժերը կենտրոնացնել Մարտակերտի շրջանի ուղղությամբ: Շահումյանի շրջանի ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատար Շահեն Մեղրյանը ամեն կերպ փորձում էր բոլոր ուժերը միավորել և դիմակայել թշնամուն: Արցախի հյուսիսային դարպասները պաշտպանելու համար այնտեղ էին մեկնում նորանոր ջոկատներ Մոնթե Մելքոնյանի «Հայրենասիրական ջոկատը», «Աշտարակի երկրապահը», Ալավերդու կամավորական ջոկատը, «Ջերմուկը», «Կոնդը», «Արզավանդը», «Հողաբերդը», «Շենգավիթը», «Նիկոլ Դումանը» և այլն[23]: Այստեղ էին նաև Նոր Երզնկայի մարտախումբը, բաղրամյանցիների, նաիրցիների, բուժականցիների, այլավերոցիների խմբերը: Վերոհիշյալ խմբերն ու պռոշյանցիների ջոկատը գործում էին Կարոտ Ակրտչյանի ընդհանուր հրամանատարությամբ[24]:

1992թ. հունիսին ադրբեջանական զինված ուժերը Գյանջայի շրջանում տեղաբաշխված ռուսական հատուկ նշանակության դիվիզիաներից մեկի օգնությամբ կարողացան ձեռքից պաշտպանական գիծը և բռնազավթել Շահումյանի շրջանը:

Թշնամու կողմից բռնագրավված Շահումյանի շրջանում կազմակերպվել էր «Եդնիկներ» պարտիզանական ջոկատը, որը գլխավորում էր Շահեն Մեղրյանը: Ջոկատի շարքերում հերոսաբար մարտնչում էին Հայաստանից եկած հարյուրավոր կամավորականներ:

Ծանր իրավիճակում էր հայտնվել նաև Արցախի Մարտակերտի շրջանը, որի տարածքի զգալի մասը զավթելով, հակառակորդը ենթարկել էր թալանի և ավերածության: 1992թ. ամռանը Շահեն Մեղրյանի ջոկատը կարողացավ ազատագրել Մարտակերտի մի շարք գյուղեր՝ Հաթերքը, Ականաբերդը, Մաղաղսը, Տոնաշենը, Դաստագիրը, Սարսանգի ջրամբարը: Գերամբոյի գումարտակի խայտառակ պարտությունը Սարսանգի ջրամբարի մոտ և ադրբեջանցիների խուճապահար փախուստը, որը նկարահանել էր Ա. Նևզորովը և ցուցադրել ՌԴ հեռուստաալիքներով, նույնպես Շահենի ու իր հայրուկների հաղթանակն էր[25]:

1992թ. օգոստոսի վերջին այնտեղ հասավ գորահրամանատար Վազգեն Սարգսյանի նախաձեռնությամբ կազմավորված մահապարտների գումարտակը, որը, տալով բազում զոհեր, արյունալի կռվում դիմակայեց մի քանի անգամ ուժեղ զինված հակառակորդին, որն այնտեղ էր կենտրոնացրել ավելի քան 7000 զինվոր: Խոսելով մահապարտների սխրագործությունների մասին՝ ՀՀ նախագահ Սերժ Սարգսյանը շեշտել է, որ մահապարտները «ոչ միայն փայլուն հաջողությամբ կատարեցին իրենց մարտական առաջադրանքները, այլև նպատակների ու ոգու միասնականության ամենախոսուն հաղթանակը տարան: Հենց դրանով էլ ընդմիջտ մնացին ազգային-ազատագրական հերոսական պայքարի էջերում»[26]:

Շահումյանի, Մարտակերտի, Մարտունու, Հադրութի շրջանների տասնյակ բնակավայրերի ազատագրման մարտերին, Քարվաճառի թշնամական հենակետերի ոչնչացման ռազմագործողություններին ակտիվ մասնակցություն է ունեցել Արցախյան

ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ԼՐԱՏՈՒ 2015

ազատամարտի նվիրյալ Պետրոս Ղևոնդյանի՝ պաշտպանության ղեկավարի հրամանատարությամբ գործող գումարտակը: Շուշիի առանձնակի գումարտակի փոխհրամանատարը ոչ միայն մշակեց Օմարի լեռանցքի գրավման դժվարին ծրագիրը, այլև իր գումարտակով, առանց զոհ տալու, հրականացրեց այն[27]:

1992թ. աշնանը սկսվեց կամավորականների ներառումը պայմանագրային ծառայության կանոնավոր ստորաբաժանումներում: Այդ ընթացքում էլ նոյեմբերի 30-ին ստորագրվեց 5-րդ առանձին մոտոհրաձգային կամավորական բրիգադի կազմավորման մասին հրամանագիրը, զորամաս, որին վիճակված էր մարտական փառավոր ուղի անցնել[28]:

Հայաստանի և Արցախի երկրապահ կամավորականները փայլուն կերպով կատարեցին իրենց առջև դրված խնդիրները: Երկրապահ կամավորական ջոկատների հիմքի վրա էլ կազմավորվեց Հայաստանի Հանրապետության և Արցախի Հանրապետության ազգային բանակները, որոնք փայլուն հաղթանակներ զրանցեցին իրենց տարեգրության մեջ և կամավոր երկրապահների հետ միասին հաղթանակով ավարտեցին պատերազմը՝ ասպահովելով մեր հայրենիքի մի մասի՝ ԼՂՀ-ի ազատագրումն ու անկախ հանրապետության կայացումն ու զարգացումը:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Տե՛ս, «Հայկական բանակ», N1-2 (31-32), էջ 14,15:
2. Տե՛ս նույն տեղում:
3. Մինայան Է., Հայաստանի երրորդ հանրապետության պատմություն, Եր., 2013, էջ 101:
4. Տե՛ս Օհանյան Ս., Հայկական բանակի 20-ամյա տարեգրությունը, Եր., 2012, էջ 42:
5. Տե՛ս Մինայան Է., նշվ. աշխ., էջ 108:
6. Մովսիսյան Ռ., Երկրապահ կամավորական ջոկատներն Արցախի պաշտպանության համար մղված մարտերում, «Պատմություն և մշակույթ», Եր., 2013, էջ 156:
7. «Ազատ Արցախ», 22 մայիսի 2014:
8. Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմ 1988–1994թթ. Հանրագիտարան, Եր., 2004, էջ 107:
9. Տե՛ս ՀՀԱԱ, ֆ113, ց163, գ. 406, ց. 6-9:
10. Տե՛ս նույն տեղում:
11. Տե՛ս նույն տեղում, գ. 317, թ. 1, 2:
12. Տե՛ս Մինայան Է., Սոցիալ-տնտեսական վերափոխումները Հայաստանի Հանրապետությունում, 1990-2003թթ., Եր., 2003, էջ 57:
13. Տե՛ս, «Հայաստանի Հանրապետություն», 29 հունվարի 2002:
14. Տե՛ս ՀՀԱԱ, ֆ113, ց167, գ. 62, թ.1, 2:
15. Օհանյան Ս., 21-րդ դարի բանակը, Եր., 2007, էջ 11:
16. Տե՛ս НКР, История и современность, Степанакерт, 1998, стр. 9.
17. Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 3 սեպտեմբերի, 1991:
18. Տե՛ս «Երկիր» N40, 5 մայիսի, 1992:

19. Տե՛ս Սովսիսյան Ռ., Երկրապահ կամավորական ջոկատներն Արցախի պաշտպանության համար մղված մարտերում, էջ 156:
20. Օհանյան Ս., Հայկական բանակի 20-ամյա տարեգրությունը, էջ 58:
21. Տե՛ս Սովսիսյան Ռ., Երկրապահ կամավորական ջոկատներն Արցախի պաշտպանության համար մղված մարտերում, էջ 156:
22. Տե՛ս «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2006, N3, էջ 126-127:
23. Սովսիսյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 157:
24. «Ապառաժ» ՀՅ Դաշնակցության Արցախի կենտրոնական կոմիտեի պաշտոնաթերթ, 17-18 փետրվարի 2014:
25. «Հայրենյաց պաշտպան», Արցախի ազատամարտիկների միության ամսաթերթ, նոյեմբեր, 2014:
26. Զանիբեկյան Գ., Մահապարտները, Եր., 2002, էջ 7:
27. «Ստեփանակերտ», 19 փետրվարի 2014:
28. Տե՛ս Օհանյան Ս., Հայկական բանակի 20-ամյա տարեգրություն, էջ 115:

ԱՄՓՈՓԱԳԻՐ

Հայ երկրապահ կամավորական ջոկատները Արցախյան ազատագրական պայքարում Էդիկ Մինասյան, Արարատ Վարդանյան

Արցախում և Հայաստանի սահմանամերձ շրջաններում Ադրբեջանի սանձազերծած հարձակումները, խորհրդային զորքերի հետ միասին իրականացրած բռնարարքները ստիպեցին մեր ժողովրդի լավագույն զավակներին ստեղծելու կամավորական ջոկատներ, պաշտպանելու մեր հայրենիքի սահմանները, աջակցելու մարտնչող Արցախին: Կամավորական ջոկատների հիմքի վրա էլ կազմավորվեց Հայաստանի Հանրապետության և Արցախի Հանրապետության ազգային բանակները, որոնք փայլուն հաղթանակներ գրանցեցին իրենց տարեգրության մեջ:

Բանալի բառեր՝ Արցախյան ազատագրական պայքար, Հայաստան, Արցախ, Ադրբեջան, երկրապահ կամավորական ջոկատներ, ազգային բանակ:

РЕЗЮМЕ

Армянские добровольческие отряды «Еркрапа» в Арцахской освободительной борьбе Эдик Минасян, Арарат Варданян

Развязные нападения Азербайджана на Арцах и приграничные районы Армении, насильственные действия, осуществляемые совместно с советскими войсками, заставили лучших сыновей нашего народа сформировать добровольческие отряды для защиты границ нашей родины и помощи борющемуся Арцаху. Именно на основе добровольческих отрядов были созданы национальные армии Республики Армения и Республики Арцах, записав блестящие победы в своей летописи.

***Ключевые слова:** Арцахская освободительная борьба, Армения, Арцах, Азербайджан, добровольческие отряды «Еркрапа», национальная армия.*

SUMMARY

**Yerkrapah Armenian Volunteer units during the Artsakh liberation struggle
Edik Minasyan, Ararat Vardanyan**

Azerbaijan indiscreet attacks on Artsakh and Armenia's border regions, acts of violence carried out jointly with the Soviet troops, made the best sons of our people form a volunteer corps to protect the borders of our country and help the struggling Artsakh. Particularly on the basis of these volunteer corps national armies of the Republic of Armenia and Artsakh Republic were created having written brilliant victories in their history.

Key words: *Artsakh liberation struggle, Armenia, Artsakh, Azerbaijan, volunteer corps of veterans, the national army.*